

М. Мухин

Драгоманов без маски*)

VI. „Вільна Спілка“: Мих. Петрович Драгоманов, Павел Петрович Шувалов і ін.

1-го березня ст. ст. 1881. р. революціонери вбили московського царя Олександра II. „Патріотичне почуття, глибоко вражене злочином 1. березня, викликало думку громадської охорони імператора. Імператор (Олександр III), з огляду на загальну зневіру в поліцію, не зважав потрібним припиняти цей вислів дбайливості щироприхильних йому вірнопідданих, хоч зрозуміло, що, в засаді, всілякі приватні товариства з такими завданнями утворюють формальне порушення правильного ходу державного життя. Але в березні р. 1881 не можна було бути занадто суворим щодо формального порядку. От до цього товариства й постановили вступити деякі члени Земського Союзу з метою поволі проводити ідею федеративного конституціоналізму у вищих і навіть придворних кругах“, пише колишній терорист Тіхоміров³⁴).

Тіхоміров тут користується словами одного документу тієї доби: ...„Вплив на правлячих осіб у зазначенім напрямку перебрала на себе невелика кількість пропагандистів, приналежних до так званого вищого суспільства і яка має, через своє становище, можливість поволі проводити ідеї федеративного конституціоналізму у вищах і навіть придворних сферах. Ця група... має на меті довести відданість конституційному монархічному принципіві і навіть охочість боронити особу монарха від злочинних замахів“.³⁵)

„Громадську охорону імператора перебрав на себе гурт людей, серед яких було чимало осіб на високім урядовім становищі: Воронцов — міністер двора, Ігнатев — що за два місяці став міністром внутрішніх справ і багато інших. Вітте у своїх спогадах рішуче приписує собі винахід ідеї „громадської охорони“, проте треба гадати, що ця ідея мала повстати серед тодішніх бюрократичних російських верхів цілком спонтанно — на ґрунті явної неспроможности тодішньої російської жандармерії. Роль першої скрипки, ініціатора й інспіатора в цій „громадській охороні“, що в залежності від обставин називала себе то „священною дружиною“, то „добровільною охороною“, то „мужніми добровольцями“, то „земською лігою“, то навіть „земським союзом“ відогравав безперечно гр. Павел Петрович Шувалов. Слід припустити, що видатнішу роль в цій — складній і повній містифікацій і переодягань — грі відогравав також і гр. Ігнатев, довголітній московський посол у Царгороді.

*) Гл. „Вістник“, кн. X і XI.

³⁴) „Конституціоналісты в эпоху 1881 г.“, 2 вид. М. 1865.

³⁵) Записка о противопр. общ. не столь вредных, Общее Дело. 1883.

за нахил до інтриг прозваний турками „Ментір-пашою“ (від французького mentir - брехати), наочний свідок і учасник подій доби короткотривалого турецького парламентаризму (1876-77), великий словянофіл, навіть панславист, один з головних аранжерів т. зв. „війни за визволення славян“. Постає, що багатьома рисами — словянофільством, співчуттям ідеї поширення прав земського самоврядування, конституціоналізмом дуже близько споріднена з Драгомановом чи, коли хочете, з одним із облич останнього. Один із перших дослідників містифікацій „Священної Дружини“ писав: коли Ігнатев став міністром внутрішніх справ, він, за порадою колишнього паризького префекта, Андріє, „послав рій своїх агентів у Швайцарію, де один з них став видавати газету, що обстоювала певне поширення земського самоврядування. Головне ж завдання полягало в боротьбі з революціонерами і в гуртуванні навколо нього усіх емігрантів, що ставилися негативно до терору. То був, звичайно, спосіб посіяти незгоду, ворожнечу“ (Крапоткін: Записки революціонера). Крапоткін не називає у цих рядках ані газети, за яку говорить, ані імени „агента“ Ігнатєва, що цю газету видавав, але для кожного, знаючого зі справою, цілковито ясно, що мова йде саме за „Вольное Слово“ та за Мальшинського.

Мальшинський, так само як і Шувалов, доктор прав гайдельберзького університету, за молодих літ бакуніст, потім легальний і навіть реакційний російський публіцист, ще до виїзду до Женєви складав за матеріалами жандармського архіву історію революційного руху. По виїзді з Женєви був видавцем ультра-реакційних провінціальних часописів у Росії. „Вольное Слово“ видавав і редагував (при тіснім співробітництві Драгоманова) спочатку Мальшинський. Від 1. січня 1883. Др-в став і офіційним редактором газети. про що була мова в ч. 52... Гроші з Росії Др-в став одержувати на своє власне імя, і відбулося у нього особисте побачення з одним приїзшим з Росії „антихристом“, — мабуть гр. Шуваловом (Заславській, Білов, 26). Лише Крапоткін помиляється, що Мальшинського послав Ігнатєв, як міністр внутрішніх справ, Місія відбулася, мабуть, з відома Ігнатєва, — це так, але справа всеж була значно складніша, і тут була рука цілої „незалежної від уряду організації“.³⁶⁾

В листі, на жаль лише фрагментарично надрукованім у „Житті і Слові“ (1896, т. V, 338) до Юл. Яворського, знаного галицького москвофіла, Драгоманов доводить, що „як бачите, про стосунки Ігнатєва до „Вольного Слова“ нема що говорити“. Але, як ми бачимо при сучаснім стані відомостей про держрела натхнення „Вольного Слова“, заява Драгоманова Яворському зовсім не відповідає правдивому станові. Ігнатєв був

³⁶⁾ Богучарській, Из ист. полит. борьбы 70-х и 80-х г.г. XIX в., М., 1912, ст. 419.

шефом, покровителем і співучасником усіх підприємств Шувалова, взагалі ціла акція Шувалова була можлива лише завдяки тому, що його однодумець Ігнатєв був міністром внутрішніх справ і шефом корпусу жандармів. Як Ігнатєв покривав акцію Шувалова, видно хочби й з таких слів одного документу тієї доби: „зарахування Земського Союзу, згідно з таємним обіжником п. Мін. Вн. спр. з 15. січня 1882 р., до категорії протиурядових товариств не так шкідливих і підпорядкування дальших дослідів у цій справі особливим правилам, позбавляє це доходження допомоги виконавчих поліційних органів, без співучасті яких навряд чи можна буде висвітлити з належною ясністю всі відносини й розгалуження цього товариства“. (Записка о протівоправительственных обществах не столь вредных). Можна собі уявити, з якою міною Ігнатєв приймав від своїх підлеглих звіти про спостереження над діяльністю змовників, до яких він і сам належав, про що знав лише сам Олександр III, за згодою якого всі ці містифікації відбувалися.

Один із документів доби зясує цю справу щодо одного принаймні посланця. Був це Крапівін.

Крапівін—скоріше всього Др Нивинський. „Коли Нивинський прибув закордон для переговорів з народовольцями від імени „Земської Ліги“, то він зявився перш за все до Драгоманова, який негайно викликав з Парижа телеграмою Дебогорія („в дуже важливій справі“, як про це розповідає у своїх спогадах сам Дебогорій і доручив йому відвезти Нивинського на побачення з Лавровом, що Дебогорій і виконав. Так мігчинити Драгоманов лише при умові, що Нивинський має солідні рекомендації. Від кого? Драгоманов був знакомий з Шуваловом особисто, — це нам певно відомо, але де й коли це знаомство завязалося, ми на жаль не знаємо“. (Богуч., 427).

Крапівін (псевдонім) вирушив до Женєви, де пощастило навязати зносини з перебуваючим там емігрантом, кол професором київського університету, Драгомановим, українофілом, поміркованим революціонером і за свідомством імя шифром „людиною не лише ширского розуму й освіти, але цілком цивілізованою і до тонкості сумлінною“. Результатом цих зносин була постанова, ухвалена обома сторонами, видавати під неясним керівництвом Драгоманова тижневу газету „Вольное Слово“, програму якої представляється компромісом між програмою „Земського Союзу“ і політичними переконаннями Др—ова. При цьому гідне уваги що газета почала виходити перед остаточним заключенням компромісу, як тільки пощастило встановити згоду щодо трьох пунктів: 1) протиділення терорів і пропаганда на користь чистоти політичних звичаїв, 2) заміна губерній на області і 3) викреслення з передових статтів „В. Сл.“ соціалістичних доктрин. Згода по решті пунктів відбулася не раніше грудня 1881⁸⁷⁾

⁸⁷⁾ Записка о протівоправительственных обществах не столь вредных, Общее Дело, 1883, ч. 54; Билев, 1906, квітень; Богуч. 393—95.

Боротьба з терором об'єднувала, без сумніву, всіх дружинників, але потім почалися гострі суперечки. Тоді, як кн. Щербатов чи сенатор Шульц бачили в цій організації виключно засіб для „викорінення кирині“, інші і поміж ними зокрема гр. П. П. Шувалов, честолюбно мріяли при допомозі організації не лише припинити терор, але й добитися представницького образу правління. З цього пункту й стають ясними всі вчинки гр. Шувалова з його надісланням конституційного проєкту І. І. Петрункевичові, особистим знакомством з Драгомановом, Гольцевом, підтримкою „В. Слова“... Пояснити це все однією лише провокацією булоб, звичайно дуже просто, але в той самий час історично невірно (Богуч, 437).

Те, що до складу співробітників „Вольнаво Слова“ ввійшов сам Драгоманов, стало в очах еміграції гварантією цілковитої певности нової газети. Всі спочатку уважали її за цілком незалежний від нев'яснених впливів революційно-опозиційний орган.

„Ані сам Аксельрад, ні ми, старі його друзі, разом з Кравчинським і багатьома іншими не сумнівалися, що „Вольное Слово“ чесний конституційний орган і гарантією цього служило для нас те, що Драгоманов взяв одразу дуже близьку участь у ньому“. (Дейч, Совр. Мір, 1913, XI, 154)

У свою чергу для Драгоманова могло бути гарантією імя знаного ліберала Гольцева, через котрого спочатку Шувалов фінансував „В. Слово“. Гроші на „В. Слово“ давав не уряд, а кн. Сан-Донато, знаний богач. Принаймні такого погляду був Салтиков Щедрін. (Див. його сатиру „Взвалнование лобатряси“, сатири Сан-Патре, явний натяк на Сан-Донато). Заславській у своїй розвідці про Драгоманова і „В Слово“, написаній на основі ґрунтовного знаомства з архівом Священної Дружини, пише, що „у Росії графові Шувалову пощастило якимсь шляхом завязати зносини з Гольцевом і гроші на підтримку „В. Слова“ йшли чорез Гольцева. Це імя могло служити для Драгоманова абсолютною гарантією реальности Земського Союзу.

Земський Союз був найсправжнісінькою фікцією, прямим і без домішок витвором графа Шувалова. Богучарській, що викрив цю фікцію, мав цілковиту рацію. Але, створивши цю фікцію, Шувалов вірив у реальність земського руху і перебільшував його сили і розміри. Священній Дружині здавалося, що є якийсь невловимий, впливовий земський центр, що керує виступами земств, звязаний і з революційним підпіллям. Шувалов хотів опанувати той центр, як хотів опанувати взагалі всі нитки революції. „Вольное Слово“ мало стати засобом для проникнення в земське ліберально-опозиційне середовище“. (Билоє 27-28)

І Заславській і Богучарській помилково вбачають елемент провокаційних намірів Шувалова щодо конституційного „Вольного Слова“: в його пляни зовсім не входила боротьба з конституціоналістами, і для нього і той неоформлений „Земський

Союз", який існував тоді в Росії і Драгоманов з „Вольним Словом“, не могли бути ворогами. Це скорше були союзники, про це свідчить і контакт Шувалова з Петрункевичем, якому він давав на перегляд свої конституційні проекти і те, що гроші на „Вольное Слово“, принаймні спочатку, йшли через керівника справжнього, а не фіктивного, шуваловського, Земського Союзу, Вольцева. Зрештою треба гадати, і деякі дані, в тій рахубі й „Автобіографія“ самого Драгоманова свідчать про це, що між Шуваловом і цілою групою звязаних з ним придворних конституціоналістів, міг бути значно тривкіший звязок, ніж це усвідомлювали собі попередні дослідники взаємовідносин Священної Дружини й Драгоманова. Далеко не виключено, що з одного боку конституційні проекти Шувалова (адже текст одинокого з них досі відомого став нам відомим тільки завдяки тому, що проф. Шишманов знайшов його в архіві Драгоманова, який дістав його безпосередньо від самого Шувалова) і з другого боку навіть „Вільна Спілка“ Драгоманова є продуктом співпраці Драгоманова з Шуваловом. В кожному випадку доводиться констатувати подібність ідей, зокрема щодо децентралізації. Зрештою, коли навіть такої співпраці й не було, то лишається сам факт подібності основної ідеї, який свідчить про програмову спорідненість політичної платформи таких на перший погляд далеких від себе осіб, як Драгоманов і Шувалов з Воронцовом і Ігнатовом. До всіх досі знаних свідочть мушу прилучити ще одно: коли я звернувся до кн. Петра Довгорукова, кол. члена Ц. К. рос. партії „народной свободи“ з запитанням, чи не уважали основники цієї партії Драгоманова одним з предтеч російських кадетів, то дістав відповідь, що наскільки йому відомо, то ні. (Інші видатні діячі цієї партії трималися в цім питанні поглядів протилежних Довгорукову, напр. Гревс). Але на запитання, чи відомо Довгорукову, що Драгоманов, як редактор „В. Слова“, був звязаний з Шуваловом і ін., то дістав надзвичайно жваву для старої людини відповідь, що невідомо, але, що це цілком природно й зрозуміло, бо і Драгоманов і Шувалов із Воронцовом федералісти. Шувалов доводиться дядею Довгорукову; Шувалова він дуже добре знав і не вважаючи на велике розходження в поглядах (Д. — ліберал і централіст, Ш. — консерватор і федераліст) глибоко поважав і поважає. Нарешті Долгоруков звернув увагу, що найкраще можна собі уявити характер Шувалова, порівнявши його з більше знаним Воронцовом в ролі намісника Кавказу. Воронцов, хоч і значно старший від Шувалова, підлягав значному впливові з боку Шувалова. Воронцов був, як намісник, дивовижно культурним, як на Росію, адміністратором. Він сам, залишаючи Кавказ, сказав, що все, що міг зробити — це зупинити ту хвилю реакції, що йшла з Росії, на межах свого намісництва. Тодішній Сталін — Століпін — завжди казав, що його влада сягає лише до меж намісництва Воронцова.

Дебогорій-Мокрієвич так оцінює співпрацю Драгоманова і Гольцева з Шуваловом: „Ці борці не могли пропустити непоміченим Павла Шувалова, який являв собою особливу цінність завдяки своему становищу при царському дворі. І ми бачимо, що до згоди з Шуваловом приходять спершу Гольцев, а потім втягується й Драгоманов. Але цей крок не тільки їх не компромітує, але їхню політичну дозрілість виявляє“ (За сто літ, I, 87). Дебогорій безперечно має рацію: „вільна спілка“ Драгоманова з Шуваловом була цілком природнім і допустимим союзом і співпрацею двох майже однодумців. Вони обоє один до другого були цілковито, бездогадно льюальні. Натомість можна мати величезний сумнів, чи в остаточнім рахунку Драгоманов був таким бездоганно льюальним супроти українського руху, в якому він відіграв таку рішачу і таку руйнуючу роль?

Бажаючи зрештою вияснити, чи ліберальні земці тих часів мали організований зв'язок з драгоманівським „В. Словом“, Богучарській організував цілу анкету. Ось її висліди: Петрункевич від небіжчика Гольцева чув, що цей орган підтримував матеріально останній. Другий відомий земець, що брав участь у Зем. Союзі, в листі до нас прямо каже, що для підтримки „В. Слова“ Гольцев одержував засоби безпосередньо від гр. Шувалова, з яким він був особисто знакомий. Третій, також видатний земець, що також брав участь у З. С. в особистій з цього приводу розмові з нами, казав: „Я не знаю, чи одержував Гольцев для „В. Слова“ гроші від Шувалова, або ні, але знаю, що З. С. підтримувати цю газету не міг. Зрештою й самий „Союз“ існував більше по назві. Організованого не було нічого, скарбниці також. Гольцев зібрав щось 70—80 рублів, — це, здається, і все, що було в його розпорядженню на „союзні“ кошти. Четвертий член З. С., відомий учений, теж передав нам в особистій розмові, що про З. С., як про організоване товариство говорити можна хібащо з великими перебільшеннями. Були земці — конституціоналісти, були вони й певним ферментом у земських середовищі, але організація, строго кажучи, не існувала. Це був той самий вчений, до якого Лавров звертався в Парижі стати посередником між „Виконавчим Комітетом“ та „Земською Лігою“, але той саме через те, що знав земське середовище і знав, що ніякої Зем. Ліги немає, відхилив пропозицію. Організованій діяльності земців з метою боротьби за конституцію не було“⁵⁸). Після цього не залишається нічого іншого, як слідом за істориком земського руху Белокопським, повторити ці запитання, які він, відмовляючись вірити висновкам Богучарського, ставить з приводу тодішнього поступування Драгоманова. Спочатку він коротко формулює висновки Богучарського, далі ставить свої запити, повні превеликого счудування: „1) Існуючий в той час у Росії

⁵⁸) Богучарській, 403—405.

справжній Земський Союз ніколи не посилав закордон якогось Мальшинського видавати там неначебто орган цього Союзу „Вольное Слово“, 2) приймаючий діяльну участь у цьому часописі Драгоманов був уведений у цій справі в блуд Мальшинським, 3) в дійсності за плечима Мальшинського стояв не Земський Союз, а група осіб, приналежних до Священної Дружини, що назвала себе іменем Земського Союзу (Богучарській, 75).

Перш за все само собою повстає питання, чи мислима справа, щоби Драгоманов був уведений в блуд Мальшинським? Адаж не дитина цей розумний професор? Невже він не вимагав ніяких доказів уповноважень Мальшинського? Але колиб це й мало місце, колиб Драгоманов спершу повірив Мальшинському, хібаж він потім не мав можности шляхом листування чи особистих переговорів дізнатися про цю особу? Навіть увязненим у тюрмах та самотних в'язницях щастить зібрати довідки про ту чи іншу особу, а Драгоманов же був на волі, мав величезні звязки, провадив листування, і до нього дуже часто наїздили з Росії його однодумці. Нарешті, як констатує сам Богучарській (Русск. Мисль, ст. 90), Драгоманов був знакомий з душею Земського Союзу — з Гольцевом. Невже ніхто не повідомив професора, що його обманюють, а він нікого не запитував? Чи не дивно, що видається закордоном орган, що зве себе земським, редактор цього органу заявляє в пресі, що до нього з'являвся делегат Земського Союзу, а ні один член останнього не подікавився довідатися, чиж є це правдою?⁸⁹⁾

Однією рукою Священна Дружина провадила зносини з Драгомановом, з метою одночасної боротьби за конституцію і проти революції, другою вона в тійже Женеві провадила замасковану акцію, явно провокаційного характеру, проти революції: за гроші Дружини один колишній поліцейний ісправник (повітовий пол. комісар) видавав грубо провокаційну терористичну газетку „Правду“. „Колиб ...статті „Правди“ — писав тоді Драгоманов,—друкувалися по французьки, ми ні на хвилинку не сумнівалисяб, що маємо справу з агентами провокаторами (3-го сорту звичайно) якого небудь бонапартизму“ („В. Слово“, 50). Проте, що в цей час Драгоманов сам опинився в руках агентів-провокаторів більш високої ранги, ми тут говорити не будемо, він цього не знав. Але колиб він взагалі мав дещо кращу память, він бувби більш обережний у своїх заявах про французьку мову, бо згадавби недавно історію однієї французької газети, на сторінках якої зустрічалося й його, Драгоманова, імя, — ми говоримо про „La révolution sociale“, яку в 1880—81 р.р. на гроші паризької префектури видавав Seriaux з метою зірвання соціалістичних кандидатур Геда й ін. Ця газета також була ультра ліва, вона про-

⁸⁹⁾ Белоконський: Земское движеніє, 2-ге вид. М. 1914, ст. 32—33.

повідувала найскрайніші засоби боротьби; читаючи рівнобіжно її й „Правду“, іноді здається, що „Правда“ практикує вільні переклади статтів паризького часопису. І всеж ця вражаюча, пожадлива крові крайність зовсім не перешкодила співробітництву Драгоманова, статті якого (ч. 4, 1880, ч. 22, 1881 й ін.) друкувалися там майже поруч з рецептами удосконаленого способу виробу нітрогліцерини (ч. 6, 1880), з гострими фелетонами, про зміст яких досить говорять їх назви: Лист батька стрихніна до батька кураре (ч. 2, 1880 і т. д.⁴⁰) В „Правді“ проте брало участь чимало революціонерів. Метою цього видання була й дискредитація активізму і шпіонажі, але ані перше, ані друге не повелось: поважні люди не йшли на пастки, розставлені „Правдою“ і хвацький ісправник К—мов, після кількохрічної цензурної лайки на московський уряд, так само спокійно й безпечно як і Мальшинський, повернувся з „еміграції“ до рідних Палестин.

„Коли в інформаційнім відділі календар „Народної Волі“ за 1883 рік репродуковано обвинувачення „Общого Дела“ на адресу „Вольного Слова“, що на чолі редакції останнього перебуває Мальшинський, особа більш ніж темна, то у відповідь на це Драгоманов написав: „нарешті щодо інформаційного відділу календаря „Народної Волі“ скажемо, що бодай трохи морально-розвинені читачі його, звичайно, оцінять як слід уміщену в нім довідку для державної поліції щодо імени колишнього редактора „Вольного Слова“. Колишній же редактор „В. С.“ тогож 1883 року спокійнісенько собі відїхав до Росії (це за часів гр. Дм. Андр. Толстова!), де й став от-верто в ряди ультра-реакціонерів. (Богуч., 427).

Переглянувши шуваловський архів, Заславській приходить до висновку: „Тепер можна з певністю твердити, що керував архитерористичною й вульгарно-провокаторською „Правдою“ той самий ліберальний вишукано-конституційний граф Шувалов, який підтримував „Вольное Слово“ і мав таємні звязки із справжнім земським рухом“. (Билос, 25).

Про звязок Шувалова з Драгомановом із слів самого Шувалова маємо таке свідчення:

Генерал Смельській у своїм деннику занотував м. і. під датою 14. листопада р. 1881: „Учора гр. Шувалов висловився, що видаване в Женеві „Вольное Слово“ є виданням нашої Священної Дружини“, на що витрачуються значні кошти і видавцем її є агент Дружини Мальшинський, а помічником його Божидаровіч⁴¹). Цю газету засновано на те, щоби привабити до неї революціонерів, що радіють кожному виданню проти на-

⁴⁰) В. Николаевский: Каторга і ссылка, XXV, 229.

⁴¹) Беселіцкій-Божидаровіч, так само як і Мальшинській співробітник моск.-реакційної преси, властиво навіть самого суворинського „Нового Времени“, при заснуванні якого Суворін, що тоді ще остаточно не самовизначився пропонував Драгоманову бути керівником відділу закордонної політики його часопису.

шого уряду і в ній пишуть Драгоманов і інші революціонери⁴²⁾.

Коли гра в піжмурки зайшла занадто далеко, то Шувалов підносить у Священній Дружині питання про перетворення Земського Союзу з фікції в реальність. Доповідь Шувалова щодо цієї справи закінчується такою цікавою пропозицією: „Нарешті вважаю обов'язком докласти Центральному Комітетові, що по всіх ознаках різні особи, що вірять в існування (Земського Союзу) виключно через посередництво редакції „Вольное Слово“, або з допомогою Петербурзької та Московської станції захочуть зійтися з більш поважними членами цього фіктивного товариства. Протягом деякого часу можна буде, звичайно, відхилити такого роду пропозиції. Але з часом доведеться показати їм щось вроді названого Союзу. Утворити такого роду Союз з агентів навряд чи можливо, бо по перше, довелосьби перезнакомити агентів між собою, а по друге встановлена фікція малює членів Союзу, як заможних та ліберальних землевласників, що цікавляться земською справою, що зовсім не підходить до типу агентів. На мій погляд найбільш бажано було би змалювати Земський Союз невеличким гуртом братів С(ан?) — Д(онато?) перемішаних з двома, трьома справжніми лібералами (вроді Ліхачова, Рагозіна й Скалова) і т. д. Уклінно прошу Ц. К. не відмовити мені в точній інструкції, щодо цього“. Відповідь Ц. К. Св. Дружини нам невідома⁴³⁾.

Наприкінці р. 1882 боротьба, яку провадила група Шувалова, провалилася: Олександр III. рішуче схилився в бік затримання абсолютизму, Ігнатев мусів уступити, його місце зайняв давній ворог Драгоманова, кол. мін. нар. осв. Дм. Толстой⁴⁴⁾ типовий „помічник класного наставника“ чи шпідель з позашкільного догляду, який своїм духовим калібром більше підходить до такого провінціального „ісправника“, яким був Олександр III. аніж блискучі й ініціативні Шувалов та Ігнатев. При владі, чи радше при дворі залишився самотний Воронцов, але йому заборонено займатися політикою. Отже залишився „найбільший“ Св. Дружини, старший магістр цього ордену титулованих змовників гр. Воронцов-Дашков, — і це з ним Мальшинський провадив переговори щодо висилки Драгоманову грошей. Проте мова йшла не лише про гроші. Н. Шміт, колишній начальник III. відділу а потім голова таємного розшуку в Св. Дружині писав 19. XII. 1883 до Мальшинського: „Шановний пане Аркадію Павловичу, — дозвольте мені по-

⁴²⁾ Смельський: Дневник члена Св. Дружини. Голос М'нуфшаво, 1916, кн. 2.

⁴³⁾ Заславський: Драгоманов і „Вольное Слово“, Былое, 26.

⁴⁴⁾ Надсилаючи, ще року 1875 з Києва Суворінові свою „Літ. велькор. укр. і галицька“ Драгоманов, вгадавши в листі назву цієї брошури одразу ж дає до того таку примітку: „за яку я й посади позбувся, не вважаючи на її панрусизм, бо я там не дуже шанобливо про Толстого говорю“. (Україна, 1927, IV. 125).

дати вам до відома, що що-йно мене сповістили, що переказ грошей не може бути переведений раніше 2—4 днів, в наслідок цілком звичайних грошових міркувань. Учораж я повідомив гр. В. Д. про сенс телеграми Драгоманова. Колиб ви знову одержали від нього підтвердження чи щось, що має яке небудь відношення до того питання, яке ви вбачаєте в телеграмі одержаній 15 го, і коли ви не будете мати на увазі надати цьому повідомленню якенябудь певне призначення, то не відмовте повідомити мене для негайної передачі гр. Воронцову⁴⁵).

У своїй автобіографії, Драгоманов торкається й „В. Слова“. Коли уважно вчитатися в ці рядки, повстає вражіння, що Драгоманов під Земським Союзом розуміє не кого іншого, як саме групу Шувалова. Згадуючи те, що на сторінках „В. Слова“ він друкував свою „Історичну Польщу“, він додає: „закінчив її програмом політичної й адміністративної реформи Росії на основі автономії земських одиниць. У рамках цієї автономії я уважав і вирішення національних питань у Росії. Стаття моя друкувалася у „В. Сл.“ в 1881 р. в той час, коли в „Зем. Союзі“ опрацьовувалася своя програма реформи Росії — виявилось, що наші програми зійшлися в основах. Наприкінці 1882 року мені запропонував спеціальний делегат „Зем. Союзу“ прийняти на себе редагування „В. Слова“. Я згодився⁴⁶). Щож до драгоманівських проектів і проекту Шувалова, то вони дійсно „сходяться в основах“. Далі слід звернути увагу, як зредагована та частина автобіографії, де Драгоманов каже про кінець „В. Слова“: „але в травні 1883 року „В. Слово“ припинилося в наслідок розпаду Зем. Союзу під впливом розчарування тих його членів, що розраховували на можливість добитися скликання Земського Собору на час коронації Олександра III. й нудилися від довготривалої агітації в суспільстві від котрої я лише й сподівався сприяючих результатів“⁴⁷). Останні слова можуть лише характеризувати групу Шувалова, справжній Земський Союз ледві чи міг покладати великі надії на такі придворні свята, як коронації, і в залежності від них міняти свої настрої. Інша річ, що пишучи свою автобіографію, Драгоманов, звязаний хочби вже й вмерлою конспірацією, не міг, розуміється, писати інакше як загальниками, отже й не міг ще подавати справжніх прізвищ. Навіть по 30-х роках, Богучарський, досліджуючи цю справу не подас багатьох прізвищ ще живих членів справжнього, не драгоманівсько-шуваловського Земсоюзу.

⁴⁵) Былое, 27/23.

⁴⁶) Крім Лаврова й Драгоманова, Шувалов вислав посланців і до Вери Фігнер, одинокої, що залишилася недоторкнутою з активістичного центру. Цим посланцем був не хто інший, як знаний радикальний публіцист Михайловський. І хоч він і розшукав Фігнер у Харкові, але з його місії (зл гіднення терору за ціну певних уступок) нічого не вийшло: Фігнер, так само, як і Лавров, відмовилися від переговорів у цій справі.

⁴⁷) Былое, 1906, IV, 206.

Звертаємо увагу на вражаючий паралелізм в характері, уподобаннях і навіть в методах діяльності Шувалова й Драгоманова, який робить цілком не випадковим і те, що їх життєві дороги схрестилися. Тут є те, що Гете зве виборчою спорідненістю (Wahlverwandschaft), обидва застосовують диференціальну скало для діяльності в різних площинах: льояльні з конституціоналістами, вони менше оглядаються в боротьбі з революційним активізмом, обидва тужать за майже однаковою конституційно-адміністративною реформою Росії.

Наводимо один уступ з конституційної записки Шувалова, яку проф. Шишманов знайшов в архіві Драгоманова:

„Таким чином законодавчі функції булиб доручені двом зібранням представників, з дорадчим голосом: верхній палаті, що заступає сукупність місцевих земських інтересів, і нижній палаті, що служить виразницею загально-державних ідей. Такого роду подвійність цілком відповідалаби як засаді єдності й непорушності всеросійської державности, так і справедливому стремлінню ґрунтових елементів до місцевої самобутности, яке проявляється тепер у розрізненних і безладних відосередніх явищах. Нарешті горішня палата, складена з заступників місцевих дорадчих зібрань, являється льогічним вислідом проекту поширеного місцевого самоврядування, докладно виложеного у вищезгаданій записці“⁴⁸⁾.

Перед кінцем існування своєї конспірації Шувалов навіть додумався, і хто знає, чи не під впливом читання Драгоманівської „Громади“, до думки, про утворення руху „соціалістов-абштинників“ (чим не драгоманівські „громадівці“!) — для розкладу соціалістичного руху. А Драгоманов-анархіст, він же й соціаліст, і українець і росіянин. Симультанність кольосальна, з нею хіба що може конкурувати симультанність витвору Шуваловського трансформатрства — Свящ. Дружина, вонаж і Зем. Союз з усіма переходовими формами одночасно. Але яка разом із тим вражаюче неоднакова оцінка їх, таких ніби подібних: до Шувалова, цього вишуканого майстра тонко продуманих і переведених містифікацій і трансформацій, ціла серія дослідників тієї доби відносились явно негативно, а Драгоманова, цього творця значно шкідливіших ніж шуваловські містифікації наші інтелегентські весталки уважають за святого, за пророка, за національного вождя!

VII. До Шувалова ще й Судейкін з Стрельніковом.

„2-ге півріччя р. 1883 визначалося сварками й незгодою між представниками різних відтинків революційної еміґрації. В липні одержано в Женеві листа написаного до Драгоманова державним злочинцем Константином Масловом“⁴⁹⁾.

⁴⁸⁾ Конституційний проект Шувалова, Вестник Європи, 1913 8. Проект реформи самоврядування в архіві Др-ва Шишманова не знайшов

⁴⁹⁾ З огляду важніших зізнань, переведених жандарм. упр. від 1. 7. 83 по 1. 1. 84.

„Руденький, худорлявий, з безбарними очима. Маслов здався миршавим, йому хтось дав імя „мокрої курки“... Він мав претенсію на великий, дотожж відливий критичний розум, якому ніщо не подобалося. До всього революційного цей пан ставився з злобною іронією й сарказмом... Для Драгоманова „критика“ ординарного Маслова являлася справжнім бальзамом. Але, на щастя, ця „мокра курка“ не багато могла передати цікавому професорові зі скандальної нашої хроніки“⁵⁰).

В дійсності листа Маслова Драгоманов одержав на багато місяців раніше, ніж це помилково подає „Огляд зізнань“, але натомісць цей Огляд не помиляється щодо оцінки наслідків одержання цього листа для життя еміграції.

Для характеристики Маслова досить одного того, що він з повагою ставиться до Стрельнікова, до того самого военного прокурора, який не лише вимагав від военных судів сильних кар для цілком неповинних молодых людей, але всякими способами знущався, кепкував та ображав як усіх скільки небудь причетних до революційних справ, так рівнож і цілком сторонніх осіб — їхніх кривих та знайомих. Коли Желваков з Халтуріном забили цю гидку потвору, то рішуче всі скільки-небудь порядні люди не лише в Одесі, але й на цілім півдні раділи.

Про вражіння, яке викликала смерть інспіратора голосної драгоманівської статті читаємо:

„В Одесі була величезна радість, навіть жандарми раділи з смерті ненависної всім людини. Коли ж вістка про це дійшла до в'язниці, де біля 200 осіб сиділи з наказу Стрельнікова то радість ув'язнених, здавалося, не матиме кінця. В'язнична адміністрація не першкарджала шумливим переговорам, поздоровленням через фірточкі у дверях та вікнах. Дозорці пробігали по коридорах, підносили „очко“ й кричали: „вашого генерала забили, на бульварі застрілили“⁵¹).

Зазначу, що не лише рішуче всі його (Маслова, М. М.) обвинувачення Драгоманов умістив у одній своїй статті спрямованій проти революціонерів, але ще від себе доповнив їх.. Він зробив з його листа статтю, не зазначивши в ній лише джерела, звідки позичив наведений в ній акт оскарження проти народовольців⁵²).

Лист Маслова датований 25. XI. 1881. Маслов починає з переказу поглядів генерала Стрельнікова, з яким йому доводилося не раз розмовляти і до якого він ставився з пошаною. Потім — перехід до критичного розгляду способів діяльності т. зв. Виконавчого Комітету. Огже всім мало би бути

⁵⁰) Дейч: Рев. рух в освітл. жандармів. Група О'воб. Труда, III, 317). В Женеві Маслов належав до оточення Драгоманова.

⁵¹) Надін: Стрельніковський процес 1883 р. в Одесі, Білоє, 1906, Квіт.

⁵²) (Дейч: Реврух в осв. жавд. 334.

ясним, що лист Маслова до Драгоманова інспірований прокурором Стрельніковом. Драгоманов бере цього листа в основу своєї знаменитої в історії тогочасної еміграції статті „Привабливість енергії“ уміщеної у „В. Слові“, в якій Драгоманов уживає цілого стрельніковсько-масловського арсеналу протиреволюційних аргументів. Те що починалося в прокурорському кабінеті московського жандарма в Харкові, те, за пляном цього самого жандарма кінчається на редакційному столі женецького емігранта Драгоманова, того самого Драгоманова, що вже тоді був відомий своїм гаслом: „Чиста справа потребує чистих рук“. На вимогу Засуліч, Плеханова й інших емігрантів подати джерело свого акту оскарження революції, він протягом даного йому довгого терміну — одного року, мовчав, не подавши джерел своїх інформацій, після того Засуліч і ін., так само прилюдно, як була подана й перша вимога, зірвали з ним всякі зносини.

Іншим разом на сторінках „В. Слова“ появилася обіжниця Народної Волі, підроблений Судейкіном, ліквідатором „Народної Волі“, Засуліч пише:

„що „циркуляр“ опинився на сторінках „В. Сл“ на бажання самого Судейкіна — це, розуміється лише моє припущення, але що хтось, і мабуть саме Судейкін „запускав лапу“ не в одні лише „революційні організації“ в Росії, а також і в конституційний орган „В. Слово“ в Женеві, це для мене поза сумнівами. Незрозуміло лише, якими способами щастило йому це робити. Мальшинського, ким би він не був, для цього мало. Якби не покладався на його порядність Драгоманов, він не міг уважати його, дрібненького літерата, перебуваючого в Женеві, особою, досить познакомленою в поліційних таємницях. Відомости мали надходити з Петербургу і до того від осіб, яких при повнім довірі до них Драгоманов уважав, що вони займають таке становище, що їх поліція не може обдурювати⁵³⁾.

Кількома рядками нижче Засуліч розповідає, як цілком випадково розкрилася ціла таємнича машинерія, за допомогою якої Судейкін впливав на Драгоманова. Десь року 1883 чи 1884 Засуліч, перебуваючи влітку у Швейцарії, зайшовши до знайомих емігрантів, знайшла посеред їх товариства невідомої їй елегантно одягнутого легального молодого приїзжого з Росії. Новий гість розповідав про пригоду, яка трапилася з ним, коли він у Петербурзі давав приватні лекції з фізики та хемії: „... ..гість доповнив своє оповідання про цікаву лекцію, яка йому дісталася. Шувалову, з нагоди закриття „охрани“, після цього закриття наказано було „захорувати“. Він не показувався в товаристві, оселився за містом і взявся за студії не то хемії, не то фізики, а в учителі до нього дістався за рекомендацією свого професора оповідач.

⁵³⁾ В. Засуліч: В. Слово і еміграція, Савремьоннік, 1913, кн. 6.

„Перший час його ученик справді займався студіями, а познайомившись ближче, став проводити все більше і більше часу в розмовах. Гість переказував щось із цих розмов про те, як „охрана“ хотіла добитися конституції... Одного разу під час лекції був одержаний лист. Шувалов тут же прочитав його й заговорив з його приводу. Лист від Драгоманова, просить доказів, а самі подумайте, які тут можуть бути докази? Я зустрівся на однім обіді з Судейкіном; він, як звичайно, почав розповідати щось із своєї практики. Дещо з його оновідань я листовно передав Драгоманову, а він розповів емігрантам. Ті тепер вимагають від нього доказів“. Далі Засуліч пише: „Я постаралася в'яснити час одержання листа, він збігався з нашою останньою розмовою з Драгомановом. Але нічого мені в'яснити не пощастило. Чи повідомляв Шувалов Драгоманова, звідки одержує він свої відомости? Чи вірив він у їх правдивість? Нічого цього мій співрозмовник не знав, але сказав, що, на його думку, на підлість Шувалов не здібний. Але роля Судейкіна тут ясна. Він зручно підсовував дружинникам усілякого роду вигадані вісти та „документи“, які могли пошкодити революціонерам. Судейкін знав чи вважав, — у чім і не помилявся, — що його співрозмовник мав зносини з Драгомановом і може подати останньому передані йому від Судейкіна „новини“ з революційного світу, а Драгоманов їх надрукує або передасть емігрантам“. З споминів Михайловського (Соч., X, 53) про Фігнер та з листа Фрайденберга до Богучарського (Савремельник, 1913, 6) можемо встановити особу „корепетитора“ Шувалова — це знаний пізніше учений фізик М. Ю. Гольдштайн.

Отже в деяких випадках і Павел Петрович Шувалов і Михайло Петрович Драгоманов були слухняними фігурками в ляльковому театрі Судейкіна.

В. —ль

Висліди п'ятилітки

Головним „досягненням“ п'ятилітки вважають росіяни колективізацію рільництва. Тим часом якраз колективізація спричинила насамперед величезне зменшення кількості худоби, яку різали селяни перед їх затягненням в колхоз; а в дальшій консеквенції показала та колективізація цілковито непродуктивною формою господарства, при чім ця непродуктивність не є чимсь переминаючим.

Правда, нехіль до праці примусово сколективізованих селян поборюється більшовиками, але — безнаслідно. 11-го грудня 1932 р. можна було напр. прочитати в „Правді“: „В станиці Старомінській є 4.000 здібних до праці членів колхозу, але до щоденної роботи не з'являється більше, як